

Azaga=Postrimería?

KOLDO ZUAZO

EHU (Gasteiz)

Abstract

This short note deals with the possible etymology of the word azaga, considered an hapax and found in Refranes y Sentencias in 1596. In this collection of proverbs, it was translated into Spanish as 'postrimería', which has led to the supposition of a romanian (zaga), and ultimately arabic origin. Here, on the contrary, a different reading is proposed: atzaga, with an affricated sibilant, a word noted in Oñati by K. Izagirre (1970), meaning 'a pole placed between two trees on which sheep can scratch themselves'.

Hapax-tzat dago 1596ko *Refranes y Sentencias*-etan ageri den *azaga* hitza. 302. erretrauean azaltzen da, *Azaga onic estau mandazaic* eta "Postrimeria buena no la tiene mulatero" dio aldameneko erdal itzulpenak.

Agud-Tovarren arabera (DEV, s. u. *Azaga*), Karl Bouda izan zen hitzaren jatorria argitzera abiatu zen aurrena. Konposatutzat jo zuen berak: *az erroa+-aga atzizkia. Bere hitzetan esateko (Bouda 1955: 194): "Bask. *az-aga* 'postrimería, fins dernières', mit dem bekannten Kollektivsuffix erweiterte Wurzel *az: rut., tsach. *q'as*, agh. *ass-e* 'alt'.

Geroztik, Mitxelenak ere behin baino gehiagotan izan zuen aztergai, *zaga* erdal hitzean ikusi zuelarik betiere bere jatorria. Hauxe esan zuen 1964ean argitaratutako liburu-iruzkin baten (Mitxelena 1964a: 192-193): "*Azaga* 'postrimería', hápax de los RS de 1596, cf. *azaga* 'zaga, retaguardia' en el Fuero de Cuenca, citado por Menéndez Pidal *Cantar de Mio Cid*, s.v. *algara*, cuya *a-*, a ojos de un no especialista, parece susceptible de distintas explicaciones".

Urte berean plazaratutako beste liburu baten (Mitxelena 1964b: 129) halaber: "Otro término que no sabemos se haya explicado hasta ahora de esa manera, pero cuya oriundez árabe, al menos remota, salta a la vista es el hápax *azaga* 'postrimería' (...). Su relación con rom. *çaga* es evidente, pero ¿cómo explicar la *a-*? ¿Procede de la frecuente expresión medieval *a çaga*, resulta de un corte equivocado de *la çaga* o se trata simplemente del artículo árabe?".

Eta uste horretan zirauen, era berean, handik urte batzuetara (Mitxelena 1970: 89): "En todo caso está relacionado con el rom. *çaga* (*açaga*, ya en el *Roncesvalles*, v. 47). En el Fuero de Cuenca aparece in *azaga*, in *azagam* (R. Menéndez Pidal, *Cantar de Mio Cid. Texto, gramática y vocabulario*, p. 454, s.v. *algara*)".

Proposamen guzti hauen balioa ezertan gutxietsi gabe, beste irtenbide bat aurkeztu nahi genuke guk hemen.

Grafiarena dugu horretarako garbitu beharreko lehen auzia. Mitxelena bera ere (1979: 222-223) ohartu bezala, txistukarien grafiak oro har eta bizkar-albeolarenak (/s/ eta /c/) zehazkiago, oso nahasiak dira RS-etan. Hiru grafema (z, *ç* eta *c*) azaltzen dira fonema biok adierazteko eta ezinezkoa dirudi bakoitzaren erabilera eta balioak behin betiko eta erabat zehaztea.

Kontsonante aurrean eta hitz amaieran <z> grafema ageri da betiere eta batere salbuespenik gabe, baina hitz amaieran —eta gaurregungo bizkaieraren egitura fonologikoa eta XVI. mendekoarena berbera izatera behinik behin— bizkar-albeolare frikaria zein afrikatua ordezka zitzaizela ematen du. Frikaria litzateke *leguez, gustiz, egaz, guzurraz, buztanaz...* bezalakoetan eta afrikatua, ostera, *oz, Mayaz, garraz, gaz...* bezalakoetan.

Hitz hasieran, aldiz, hiru grafema txandakatzen dira: z, *ç* eta *c*. Lehenengo biak (z eta *ç*) noiznahi erabil daitezkeela dirudi eta hirugarrena (*c*), berriz, *e, i* bokalen aurrean soil-soilik. Besteen aldean maiztasun handiagoz azaltzen da, dena dela, <*ç*>. Gure kontuen arabera, 56 bider ageri da <*ç*>, 34 bider <z> eta 27 bider <*c*>.

Arau finkorik eza da, beraz, txandakatzeko honek salatzen duena eta araurik ezaren lekuko dira, era berean, RS-etan aurkitzen ditugun bikote ugariak: *zaar/çaar; zara/çara; zenzuna/cçun; zirola/çirola; zuç/çurea; celçe; celan(goa)/çer, çeyn; cejan/çejara; cidil/çidi...*

Egoera bera nabari da bokal artean. Aurreko hiru grafemak (z, *ç* eta *c*) txandakatzen dira berriro ere eta guztiz berbera da euren banaketa: lehenbiziko biak (z eta *ç*) noiznahi azaltzen dira eta *e, i* bokalen aurrean baizik ez hirugarrena (*c*). Maiztasunari dagokionez ere berdintsu daude gauzak: 150 bider ageri da <*ç*>, 128 bider <z> eta 36 bider <*c*>.

Badira hemen ere arau finkorik eza salatzen duten bikoteak eta are hirukoteak: *yzyayteal/çan; ezaun, azauenac/çauna; ezac/çac, deçala; gauzal/gauça, gauçea; bioza, biozean/bioça; bizar/biçarrean; enezat, yrezat, eurezat, berezat, anaçeenzat, oroenzat/eneçat, neu-reçat, bereçat, besterençat, anaçeenzat, oroençat, bioençat, ydiençat; hulerzen, adicazen, cantazean/arbincen, aguinceal/larriçen, bigunçen, adicaçen, ascaçen, oraçen; ezin/ecin/çin; bizil/vici, biciceal/biçi; Mayaza, Mayazean/Mayaça, Mayaçeco/Mayaçecoa...*

Baina bokal artean, hitz amaieran bezala, fonema biren (/s/ eta /c/) arteko aurkaritza bera dago gaurregungo bizkaieran. XVI.ekoan ere gauzak berdintsu baldin baziren, hiru grafema horiek fonema ezberdin bi ordezkatzen zituztela izango genuke ondorioa. Frikaria zatekeen *guizona/guiçon; ezer; luzeal/luçegolluçe; guzurraz; edozeyn/edoçeynec/edoçeyn...* bezalakoetan eta afrikatua, aldiz, *bazuc; barazeal/baraçac; Mayaza; yza; azo; ezi, eziluma, ezicaramu; biozal/bioça...* bezalakoetan.

Gauzak horrela, 302. erretraueko *azaga* delakoan ere frikaria zein afrikatua adieraz lezake <z> grafemak. Frikaritzat hartu zuen 1596ko itzultzaileak eta, hari ere nonbait *zaga* erdalduna gogora ekarri ziolako edo, 'postrimería' jarri zuen gaztelaniazko ordaintzat.

Larramendik ostera, eta horretarako izan zituen arrazoiak zeintzuk zitezkeen asmatzen ez ditugula, afrikatutzat jo zuen bere hiztegiari egindako Eranskinen:

“Fin, p̄ostre, *atzaga*”, baina grafia aldaketa gorabehera, bere hartan utzi zuen hitza-ren esangura.

Guk, geure aldetik, afrikatua irakurtzea hobesten dugu Larramendik bezala, baina, aitzitik, aukera honek esangura ezberdina proposatzera ere bagaramatza. Kandido Izagirrek oraindik ez hain aspaldi Oñatin jasotako *Atzaga* berbera (*batzaga* ortografia standardean, *OEH*-k ezarri legez) dakarkigu guri gogora. Honela azaldu zuen Izagirrek (1970, s. u. *Atzága*) hitz honen esangura: “Vara que se pone de un árbol a otro para que se rasquen las ovejas”. “*Aztokixa*”: idem. “*Atzegurra*”: idem (Aránzazu).

Atzaga, *aztokixa* eta *atzegurra* sinonimotzat eman zituen, bada, Izagirrek eta hiru hauen esangura berekoa dirudi J. M. Azpirozek Leitizan bildutako *Azkalanga* hitza, ez *OEH*-k ez eta *DRAE*-k jaso ez dutena: “Tronco delgado y bastante largo que colocan los pastores a una altura prudencial del suelo para que se rasquen [sic] las ovejas”.

Ardiak ezezik, mandoak ere biziki erasotzen duen gaitza izan ohi da hazkura eta baita, pentsatzekoa denez, berauen artean dabiltzan mandazainak. Ez litzateke batere harriztekoa, horrenbestez, mandazainek ere noizbait hatzagaren bat amestea.

Bada gure proposamena sendotzera letorkeen beste arrazoi bat. Gaztelaniazko errefrau bildumetan, eta H. Núñez-enean batipat, ikusi uste zuen Urquijok *RS*-en iturburua. Hala ere, 302.aren parekorik ez zuela inon aurkitu aitortu zuen: “No lo conozco en otras lenguas” (Urquijo 1929: 214).

Arrazoi ahula da, izan, honako hau, baina Urquijok erbesteko errefrau bildumetan aurkitu ez izanak, aztergai dugun errefraua izen euskalduneko tresna baten (*batzaga*) oinarritua eta Euskal Herrian bertan sortua izan daitekeen susmoa sendotzeko bidea zabaltzen du.

Dena dela, guk geuk ere ez dugu geure proposamenari behin betiko onespina emango liokeen beste errefraurik aurkitu, ez gurean ez erbestean, nahiz eta aukera horiek ez ditugun, egia esan, zeharo eta erabat agortu. Ez dugu, ez, gure proposamena bete-betea baiezatzera datorren errefraurik aurkitu, baina bai, horratio, zeharkako lotura duenik. Mandoek jasan ohi duten hazkuraz mintzo dira Gonzalo Correas-ek (Combet 1971: 384) bildutako bi hauek:

- 1) No ai linaxe sin putas, ni muladar sin pulgas
- 2) No ai muladar sin pulga, ni linaxe sin ladrón o puta

Eta Euskal Herrian bertan, Baztanen jaso zuen Azkuek (1969: 140) guztiz antzekoa den beste hau:

- Arri, arri mandoko, biar Iruñarako.
- Andik zer ekarriko?
- Mando bete kukuso.
- Ek norendako?
- Nai eztuenendako.

Bibliografia

Agud, M. & Tovar, A., *DEV: Diccionario Etimológico Vasco*. II. *Ardun-Beuden*, ASJU-ren gehigarriak, 19, Donostia, 1990.

- Aspiroz, J. M., 1963-64, "Leitze-n bildutako itz-bilduma", *Euskera* 8-9: 317-335.
- Azkue, R. M., 1969, *Euskalerrriaren yakintza (III)*, Madril, Espasa-Calpe.
- Bouda, K., 1955, "Beiträge zur Erforschung des baskischen Wortschatzes", *BAP* 11: 193-218.
- Correas, G., *Vocabulario de refranes y frases proverbiales*, apud Combet, L., 1971, *Recherches sur le "Refranero" castillan*, Paris, Société d'Édition "Les Belles Lettres".
- DRAE: *Diccionario Retana de Autoridades del Euskera*, Bilbo, LGEV, 1976 hh.
- Izagirre, K., 1970, *El vocabulario vasco de Aranzazu-Oñate y zonas colindantes*, ASJU-ren gehigarriak, 4, Donostia.
- Larramendi, M., 1745, *Diccionario trilingüe del castellano, bascuence y latin* (Facsimilean: Donostia, Txertoa, 1984).
- Mitxelena, K., 1964a, "Kurt Baldinger. *La formación de los dominios lingüísticos en la Península Ibérica*", *BAP* 20: 191-195.
- , 1964b, *Sobre el pasado de la lengua vasca*, Donostia, Auñamendi (Orain: *SHLV*, 1-73).
- , 1970, *Estudio sobre las fuentes del diccionario de Azkue*, Bilbo.
- , 1979, "Miscelánea filológica vasca III", *FLV* 11: 213-236 (Orain: *PT*, 411-433).
- OEH: K. Mitxelena et alii, *Orotariko Euskal Hiztegia*, Bilbo, Euskaltzaindia, 1987 hh.
- Urquijo, J., 1929, "Los Refranes y Sentencias de 1596. Estudio comparativo", *RIEV* 20: 212-217 (Facsimilean: Bilbo, LGEV, 1972).